УДК 811.112.2'233:[37.015.3:179.9](430/430.3)
DOI <https://doi.org/10.32838/2710-4656/2021.4-1/33>

Мельник Р. М.

Хмельницька гуманітарно-педагогічна академія

ТРАНСФОРМАЦІЯ КОНЦЕПТОСИСТЕМИ *ARBEITSAMKEIT* У НДР ТА ФРН

*Статтю присвячено дослідженню трансформаційних процесів концептуального простору *ARBEITSAMKEIT* у НДР та ФРН на базі творів німецької літератури, заголовків творів та текстів газетної публіцистики.*

*Матеріальною базою концепту, засобом його вербалізації є слово. Слово, як основна одиниця мовної картини світу (МКС) загалом і лексико-семантичного поля (ЛСП) зокрема, співвідноситься з концептом як оперативною одиницею концептуальної картини світу. Вивчення ментального розвитку концептосистеми *ARBEITSAMKEIT* відбувається саме через елементи різночастиномовного семантичного поля (або його частин – лексико-семантичних груп) зі значенням *працьовитість, старанність*.*

*Досліджувана концептосистема репрезентується суміжними концептами *ARBEIT, ARBEITSAMKEIT, FLEIß*, які вербалізуються взаємодоповнюючими різночастиномовними компонентами (прикметниками, іменниками, прислівниками та дієсловами), засвідчуючи їх певний профіль чи трансформацію протягом певного історичного періоду під впливом морально-ідеологічних установок соціуму.*

Детальне вивчення текстів, їх контент-аналіз допомагають визначити номінативний простір досліджуваної концептосистеми. Проте у ряді випадків найактуальніша проблематика певного художнього чи публіцистичного тексту найбільш стисло фіксується у назві твору чи заголовку газетної статті, актуалізуючи певний добір необхідної лексики на вербалізацію досліджуваних концептів.

*У статті здійснено аналіз лексем, що вербалізують досліджувані концепти, вивчено комбінаторні властивості лексем зі значенням *працьовитість, старанність* як засобу вираження аналізованих концептів, встановлено, що в текстах газетної публіцистики досліджувана концептосистема *ARBEITSAMKEIT* представлена в найбільш повному обсязі. Кількісний аналіз складників концептосистеми виявив її тяжіння до прикметникової оцінки. Стаття розширює уявлення про екстралінгвістичні чинники, які зумовлюють структурно-семантичні трансформації досліджуваної концептосистеми.*

Ключові слова: *концепт, концептосистема, вербалізація, старанність, працьовитість, праця, різночастиномовні компоненти.*

Постановка проблеми в загальному вигляді.

Дослідження мовної і концептуальної картин світу перебуває у центрі уваги сучасної лінгвістики. Вивчення МКС передбачає насамперед аналіз номінативно-когнітивної діяльності людини і, відповідно, одиниць лексичного рівня мови, що її виражають. Важливим складником МКС є концепт як ментально-етнонаціонально-культурологічне утворення, що має відносне мовне вираження. Суміжні концепти поєднуються один з одним, утворюючи концептосистему (у нашому дослідженні *ARBEITSAMKEIT*). Оптимальним способом опису та визначення природи концепту / концептосистеми видається «польовий» принцип, що дозволяє розглядати ці утворення як польову систему. Системність концепту репрезентується різ-

ного типу лексичними угрупованнями, вивчення яких здійснюється через їх опис (у нашому разі це різночастиномовне поле на позначення *працьовитості, старанності*).

Аналіз останніх досліджень та публікацій.

Лінгвістичні праці таких провідних вітчизняних та зарубіжних дослідників, як А. Белова, О. Бессонова, О. Кубрякова, Ю. Караулов, О. Селіванова, Ж. Соколовська, А. Приходько, Дж. Лакофф, Р. Лангакер, та багатьох інших присвячені розробці перспективних аспектів щодо цілісного опису концепту, вивченню засобів його мовної репрезентації. Проте актуальна для німецької лінгвокультури концептосистема *ARBEITSAMKEIT* ще не була об'єктом комплексного аналізу у межах польового підходу на матеріалі текстів різних

стилів НДР та ФРН, що і зумовило актуальність зазначеної проблеми.

Постановка завдання. Мета статті полягає у виявленні особливостей вербалізації концептосистеми *ARBEITSAMKEIT* та дослідженні процесу її трансформації у НДР та ФРН на основі прозових творів, текстів газетної публіцистики та заголовків деяких творів.

Виклад основного матеріалу. Як засвідчує проведений нами раніше аналіз літературознавчих та лексикографічних джерел (див. попередні публікації) досліджувана концептосистема *ARBEITSAMKEIT*, що структурується суміжними концептами *ARBEIT*, *ARBEITSAMKEIT*, *FLEIß*, виокремились в німецькомовній картині світу з протоконцепту *ARBEIT* (ПРАЦЯ) у давньо-верхньонімецькому періоді, репрезентуючись лише лексемами *werken*, *werk*; *arbeiten*, *arbeit*. Слаборозвиненість суміжних концептів спостерігається в середньовісній німецькомовній періоді, хоча у тогочасних літературних творах досліджувана концептосистема вербалізується, окрім вже зазначених, лексемами: *flizic*, *Vlize*; *müezic*; *emzec*. Поняття *працьовитість*, *старанність* стають актуальними в Німеччині лише з розвитком бюргерства у XVI ст. як позначення бюргерських чеснот та найсуттєвіше відповідають самовираженню німецького народу на той період часу. У XVII–XIX ст. вживання лексем, що структурують концептуальний простір *ARBEITSAMKEIT* (*arbeitsam*, *fleißig*, *strebsam*, *emsig*, *eifrig*, *tüchtig*; *Arbeitsamkeit*, *Fleiß*, *Eifer*, *Tüchtigkeit*; *arbeiten*, *sich befeißigen* тощо), сильно зростає, що підтверджується численними прикладами з текстів художньої прози. Досить часто ріночастини компонентів зустрічаються в казках братів Грім, де вони окреслюють бажані риси того ж бюргерського ідеалу.

У період панування нацизму зазначена концептосистема отримує особливий відтінок, оскільки в той час *працьовитість*, *старанність* означала вірність та відданість і підвищену працездатність «на благо фюрера». Ця працездатність проявлялась у максимальній старанності під час виконання своїх обов'язків (у тому числі під час побудови концтаборів).

Як засвідчує аналіз літературних творів та перегляд тогочасної газетної публіцистики, *суть праці та працьовитості в НДР та ФРН* після перемоги радянської армії над німецьким імперіалізмом у 1945 році змінилася. Внаслідок депресії, деморалізації та апатії німецького народу праця «перестала складати сенс життя

людини» [1, с. 641]. Певною підставою була задіяність слова в часи нацизму: *Einige Ausdrücke bleiben so beschmutzt, dass sie heute nicht mehr verwendet werden können* [2, с. 436], що підтверджує і ґрунтовне дослідження «ключових слів: *Schlüsselwörter*» повоєнного часу (1945–1949), проведене на матеріалі щорічних випусків 15 газет Д. Фельбіком [3], за яким слова *Arbeit* та *Arbeitsamkeit* не увійшли в число ключових понять.

У 1950-х рр. у НДР зросло вживання лише лексеми *Arbeit* за рахунок опори на спадщину К. Маркса та Ф. Енгельса, що говорили свого часу про робітничий клас (*Arbeiterklasse*) як головну соціальну та революційну силу. Запанував культ робітничого класу, що мав краще за інших виражати нові суспільні відносини [4, с. 35–46; 5, с. 250–270]. Після 1957 року велика кількість романів, віршів, розповідей та драм у НДР присвячується новій тематиці чи топіку – *соціалістичній праці* (запорукою якої було дотримання почуття обов'язку, див. твори І. Канта). *Праця* під час соціалізму, за прикладом радянської пропаганди, повинна була мати новий характер: завдяки *працьовитості* «возвеличувалися» індивідуальні риси характеру людини; *праця* мала сприяти формуванню соціалістичної особистості, завдяки наполегливості та ревності у праці «підвищується» продуктивність, що сприяє тріумфу соціалізму як у міжнародному, так і в національному масштабі. Культ *праці* не стільки надав нового життя концептосистемі *ARBEITSAMKEIT* у «ендеєрівській» публіцистиці, скільки запровадив нові орієнтири: *arbeitsfähig*, *leistungsorientiert*, *qualifikationsgerecht* [5, с. 35–46], що суттєво виходили за межі концептосистеми. Трудова систематичність жителів НДР послужила певним взірцем для країн соціалістичного табору.

ФРН, яка завдяки плану Маршалла, тобто значним фінансовим впливам та трудовим звершенням німецького народу (а з 1960-х рр. – найманих турецьких гостьових робітників), здійснила фантастичний промисловий прорив – увірвалась у число найбільш розвинутих держав світу. Концепти *ARBEIT* та *ARBEITSAMKEIT* в контексті відбудови рідного дому та Німеччини продовжували відігравати визначальну роль не стільки в літературі, скільки в публіцистиці, аж до 1968 р., коли розгорнулася студентська та сексуальна революція. Полум'яні промови студентських вождів (Кон Бен-Дита та інші) проти філістерських цінностей (у тому числі ідеалів праці) призвели до суттєвої переоцінки досліджених концептів, їх певної

перепрофілізації. Це, на нашу думку, чітко простежується в заголовках до і після 1968 р.

Розглянемо особливості становлення концептосистеми на основі аналізу *заголовків тогочасних творів*, які концентровано виражають зміст твору. У 1960-тих – 2000 роках найбільш уживаною в назвах творів є різночастиномовна група *tüchtig*, представлена прикметником *tüchtig* та іменниками *Tüchtige*, *Tüchtigkeit*. Субстантивована форма *Tüchtige* зазначеного прикметника репрезентує значення – «працелюбний» (у діловому відношенні), що засвідчують наступні приклади:

Die Krise des Tüchtigen [6]; *Porträt eines Tüchtigen* [7]; *...freie Bahn jedem Tüchtigen* [8].

Аналізуючи заголовки творів художньої літератури, доходимо висновку, що в середині 90-х років особливо гостро стоїть проблема наркотичної залежності і врятувати людей, одержимих цією хворобливою пристрастю, спроможна працелюбна, діяльна частина населення:

Tüchtige und Süchtige: Grundlegendes zu Sucht und Drogen [9].

Süchtige und Tüchtige: Begegnung und Arbeit mit Abhängigen [10].

Німецька доброчинність поєднує в собі такі риси, як святість та працелюбство (*Tüchtigkeit*), причому остання є невіддільним складником як християнського виховання, так і виховання загалом:

Tüchtigkeit: Analyse und Bewertung eines Erziehungszieles [11]; *Christliche Erziehung und Tüchtigkeit* [12]; *Heiligkeit und Tüchtigkeit. Tugend heute* [13].

Прикметник *tüchtig* слугує для характеристики як вправної, старанної жінки, так і старанного бургомістра: *...tüchtiger Bürgermeister* [14].

Значно рідше у проаналізованих назвах творів зустрічається концепт *EIFER*, репрезентований здебільшого іменником *Eifer*, який у досліджуваних прикладах вказує на почуття, близьке до гніву, що й засвідчує консоціатив *Zorn: mit Zorn und Eifer* [15]. У наступному прикладі семантика *Eifer* наближається до вихідної форми – *Eifersucht* і тому має відтінок негативної конотації: *Blinder Eifer* [16].

Маловживаними серед проаналізованих заголовків стають прикметники *arbeitsam* та *fleißig*, які за попередніми дослідженнями найбільш повно виражають суть досліджуваної концептосистеми. *Arbeitsam* вживається у сполученні з іменником *Patriot* і тлумачиться як *працьовитий*, причому працьовитому патріоту з почуттям гумору та легкою іронією протиставляються заможні жінки:

Arbeitsame Patrioten, wohlständige Damen... [17].

У заголовках художніх творів прикметник *fleißig* репрезентує значення «старанний, працьовитий» і відзначається дещо іронічним спрямуванням з певним відтінком негативної конотації, оскільки старанні, працьовиті жінки призначені для праці, а розумні – для досягнення кар'єрного успіху:

Fleißige Frauen arbeiten – kluge machen Karriere: alles ist möglich [18].

Отже, підсумовуючи проаналізовані заголовки творів, відзначаємо, що найбільш уживаними в другій половині XX ст. у складі досліджуваної концептосистеми виступають лексеми *tüchtig*, *Tüchtigkeit*, *Tüchtigen* та *eifrig*, *Eifer*, що вербалізують суміжні концепти. Досить маловживаними стають прикметники *arbeitsam*, *fleißig*. Прикметники *emsig* та *strebsam* взагалі відсутні в проаналізованих заголовках художніх творів, що свідчить, вочевидь, про неактуальність позначуваних ними понять на той період часу.

З метою формування об'єктивної картини розвитку сучасної німецької мови звернемося, окрім прозових творів, до текстів *газетної публіцистики*. Публіцистичний стиль тісно пов'язаний з суспільно-політичним життям народу і характеризується широким використанням суспільно-політичної лексики та орієнтацією у викладі думок на закономірності усного літературного мовлення. Як засвідчує вибірка творів художньої літератури (4 млн слів), лексеми зі значенням *працьовитість*, *старанність* з'являються у художніх творах дуже рідко, певною мірою через те, що для художнього стилю властива мовна самохарактеристика людини (через діалоги та монологи), яка в публіцистичному стилі зазвичай виражається іменниково-прикметниковими характеристиками, що проявляються у розповідях.

Отже, саме в текстах газетної публіцистики досліджувана нами концептосистема *ARBEITSAMKEIT* представлена в найбільш повному обсязі, що дозволяє найточніше презентувати семасіологічні характеристики її актуалізованої частини. Таким чином, предметом нашого дослідження слугують газети *“Die Welt”*, *“Rheinischer Merkur”* та *“Die Zeit”*, що виходять у різних регіонах Німеччини.

Ознайомлення зі змістом статей показує, що наприкінці століття відбулась трансформація концептосистеми *ARBEITSAMKEIT*, яка набула нової оцінки: *старанність* (поряд із здібностями, у тому числі до мов, пам'яттю, екстравертністю)

вважається «індивідуально зумовленим когнітивним фактором» (*individuell bedingter kognitiver Faktor*), що притаманний людям різною мірою. В інтернет-джерелах вказується на такі старі традиційні «чесноти» німецької домогосподарки, як старанність (*Fleiß*), любов до порядку та чистоти, що невластиві чорному населенню. Такі чесноти, як дисципліна, старання та порядок, що становлять моральні уявлення західної цивілізації (*Moralvorstellungen westlicher Zivilisationen*), продовжують зберігати в Америці релігійні спільноти, що «транспортують» їх назад до Європи.

У Німеччині, однак, із сумом констатується значна втрата німецької шкали цінностей (*deutsche Werte*) через поблажливу мораль: старання, діяльність, чистота, порядок більш властиві переселенцям, ніж німецькому суспільству: *Lockere Moral der deutschen Werte wie Fleiß, Tüchtigkeit, Sauberkeit, Ordnung und Disziplin haben weitaus zentralere Bedeutung im Leben der Aussiedler als im Alltag der deutschen Gesellschaft* [19]. Після цього формулюється риторичне запитання: *Sind die Deutschen arbeitsam genug oder sitzen sie lieber dem Sozialstaat auf der Pelle, um die Arbeit von Zuwanderern erledigen zu lassen, die dann die Rentenkassen füllen sollen?* [19], відповідь на яке дозволяє зрозуміти значно менше вживання досліджуваної концептосистеми на зламі сторіч.

У результаті кількісного опрацювання складників концептосистеми виявилось, що її номінативний простір вербалізується різночастининовими компонентами: іменниками, прикметниками та прислівниками. Проте кінець XX – початок XXI ст. репрезентує переважно тяжіння зазначеної концептосистеми до прикметникової оцінки. Так, із усіх слововживань (2 725 СВ), зафіксова-

них нами в процесі аналізу публіцистичних текстів, 2100 СВ припадає на прикметники, 179 СВ – на іменники, 315 СВ – на прислівники, 131 СВ – на дієслова.

Висновки і пропозиції. Результати нашої наукової розвідки доводять, що досліджувана концептосистема *ARBEITSAMKEIT* вербалізується взаємодоповнюючими різночастининовими компонентами, демонструючи, однак, на зламі сторіч перевагу прикметникового складу.

У 50–60-х рр. XX ст., у період відбудови та розбудови ФРН з одного боку та панування соціалістичного ладу на території НДР з іншого, лексеми зі значенням *працьовитість, старанність*, що вербалізують концептосистему *ARBEITSAMKEIT*, повертають своє вихідне значення. «Занепад» старанності, яка перестає бути типовою німецькою рисою та зазнає пейоративної переоцінки в ментальності нового «покоління насолоди», стає очевидною після «студентської революції» 1968 р., а особливо наприкінці XX ст. Це підтверджується й 25-кратним зниженням кількості прикметників зі значенням *працьовитий, старанний*, які виражають суть досліджуваної концептосистеми, у художніх текстах, певною мірою через їх діалогічний характер, на протипагу оцінним публіцистичним текстам, де особливо чітко спостерігається переоцінка їх семантики, що засвідчує трансформацію досліджуваної концептосистеми в часі під впливом морально-ідеологічних настанов суспільства. План подальших наукових студій передбачає дослідження особливостей об'єктивації та профілізації німецькомовної концептосистеми *ARBEITSAMKEIT* на матеріалі художніх творів, засобів масової інформації та інтернет-джерел наступного періоду.

Список літератури:

1. Deutsche Literaturgeschichte in einem Band. Berlin, 1971. 768 S.
2. Wells Ch. J. Deutsch: eine Sprachgeschichte bis 1945. Tübingen : M. Niemeyer Verl., 1990. 574 S.
3. Felbick D. Schlagwörter der Nachkriegszeit 1945–1949. Berlin, 2003. 605 S.
4. Schröder M., Fix. U. Allgemeinwortschatz der DDR-Bürger nach Sachgruppen geordnet und linguistisch kommentiert. Heidelberg, 1997. 197 S.
5. Wortschatz der deutschen Sprache in der DDR: Fragen seines Aufbaus und seiner Verwendungsweise. Leipzig, 1987. 386 S.
6. Kaufmann R. Die Krise des Tüchtigen. Wiener Neustadt, 1983. 175 S.
7. Drabble M. Porträt eines Tüchtigen. Hamburg, 1988. 314 S.
8. Tews J. Deutsche Einheitsschule: freie Bahn jedem Tüchtigen. Heinsberg, 2001. 159 S.
9. Boller U. Tüchtige und Süchtige: Grundlegendes zu Sucht und Drogen. Zürich, 1995. 152 S.
10. Fengler J. Süchtige und Tüchtige: Begegnung und Arbeit mit Abhängigen. München, 1994. 392 S.
11. Brezinka W. Tüchtigkeit: Analyse und Bewertung eines Erziehungszieles. München, 1987. 124 S.
12. Heeremann M. Christliche Erziehung und Tüchtigkeit. Köln, 1994. 34 S.
13. Hildebrand D. Heiligkeit und Tüchtigkeit. Tugend heute. Regensburg, 1969. 105 S.
14. Hückstädt A., Reuber G.J. Stavenhagens – tüchtiger Bürgermeister. Rostock, 1999. 99 P.
15. Arnscheidt M. Mit Zorn u. Eifer. Braunschwig, 1998. 215 P.

16. Grimes M. Blinder Eifer. Roman. München, 1996. 475 P.
17. Tanner A. Arbeitsame Patrioten, wohlstandige Damen. Zürich, 1995. 848 P.
18. Rupprecht-Stroell B. Fleißige Frauen arbeiten – kluge machen Karriere : alles ist möglich. München, 1997. 324 P.
19. Zeitungen: URL: http://Pdw_99_020.html.

Melnyk R. M. TRANSFORMATION OF THE CONCEPT SYSTEM *INDUSTRIOUSNESS* IN THE GERMAN DEMOCRATIC REPUBLIC AND THE FEDERAL REPUBLIC OF GERMANY

*The article is devoted to the study of the transformation processes of the conceptual space *INDUSTRIOUSNESS* in the German Democratic Republic and the Federal Republic of Germany based on works of German literature, titles of works and texts of newspaper journalism.*

*The material base of the concept, the means of its verbalization is the word. The word, as the basic unit of the linguistic picture of the world (LPW) in general, and the lexical semantic field (LSF) in particular, correlates with the concept as an operational unit of the conceptual picture of the world. The study of the mental development of the concept system *INDUSTRIOUSNESS* takes place precisely through the elements of the semantic field represented by different parts of speech (or its elements – lexical semantic groups) with the meaning of industriousness, diligence.*

*The studied concept system is represented by the related concepts *WORK, INDUSTRIOUSNESS, DILIGENCE* which are verbalized by mutually explanatory components represented by different parts of speech (adjectives, nouns, adverbs and verbs), proving their certain profile or transformation during a certain historical period under the influence of the moral and ideological codes of society.*

A detailed study of texts, their content analysis help to determine the nominative space of the studied concept system. However, in a number of cases, the actual problems of a certain literary or journalistic text are most aptly highlighted in the title of a work or the heading of a newspaper article, refreshing a certain list of the vocabulary necessary for verbalizing the concepts under study.

*The article analyzes lexemes verbalizing the mentioned concepts, studies the combinatorial properties of lexemes with the meaning of industriousness, diligence as a means of expressing the concepts under consideration. It has been established that the studied concept system *INDUSTRIOUSNESS* in the texts of newspaper journalism is presented in its entirety. A quantitative analysis of the components of the concept system has revealed its tendency towards the adjective-based description. The article expands the understanding of extralinguistic factors that stipulate the structural and semantic transformations of the studied concept system.*

Key words: concept, concept systems, verbalization, diligence, industriousness, work, components represented by different parts of speech.